המגדל שנמחה
מחומת ירושלים
וגם כמה מילים אודות שער יפו וסביבתו

אל הצופה במצגת.

בתחילה חשבתי לרכז כאן רק את התצלומים המעניינים של מגדל השעון, שניצב מ-1907 על שער יפו בירושלים, עד שנהרס ב-1922. אלא שעד מהרה נסחפתי לתוך מערבולת האירועים ההיסטוריים של אותה תקופה ולא יכולתי להימנע מלהרחיב את היריעה לנושאים נוספים הקשורים לעניין, ואשר התרחשו עד לאחר מלחמת ששת הימים. אני מקווה, שהרחבה זו היא רק לטובת העניין.

בני גבירצמן

בתצלום: רחבת שער יפו, עם המגדל המתנשא מעליה (מסומן בחץ) בתצלום שנעשה מראש המצודה, בערך ב-1919.

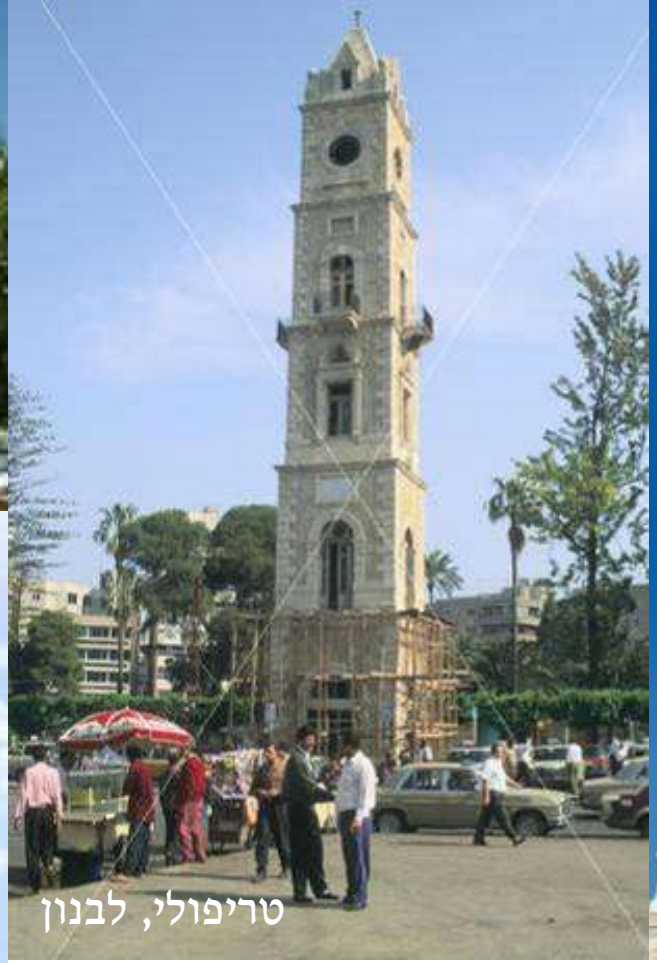

בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 פשטה ברחבי האימפריה הטורקית אופנה של הקמת מגדלי שעון, רובם המכריע כאות כבוד לסולטן הטורקי, אם לרגל יום הולדתו ואם במלאת תקופה מסויימת לשלטונו. האופנה הזאת קיבלה עידוד רשמי, כי הקפדה על זמן מדוייק נחשבה כחלק מהתדמית של קידמה טכנולוגית ומודרניות אירופית, ששליטי טורקיה ניסו לשוות למדינתם. בסך הכל הוקמו כמאה מגדלי שעון כאלה. בתצלומים: כמה מגדלי שעון מרחבי האימפריה.

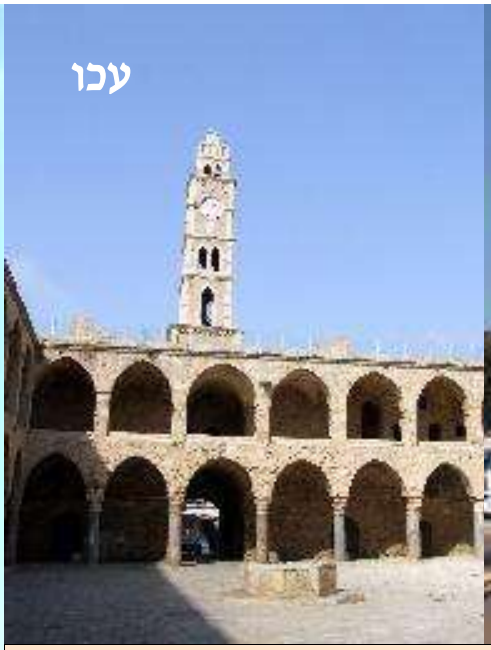

גם ארץ ישראל נסחפה באופנת מגדלי השעון של האימפריה העותמאנית ובעשור הראשון של המאה ה-20 הוקמו מגדלי שעון ביפו, צפת, חיפה, עכו, שכם, נצרת (שספק אם המגדל שהוקם בה נועד לשעון) וירושלים. פרט למגדל שהוקם בירושלים, נותרו כל המגדלים הללו על תילם עד ימינו.

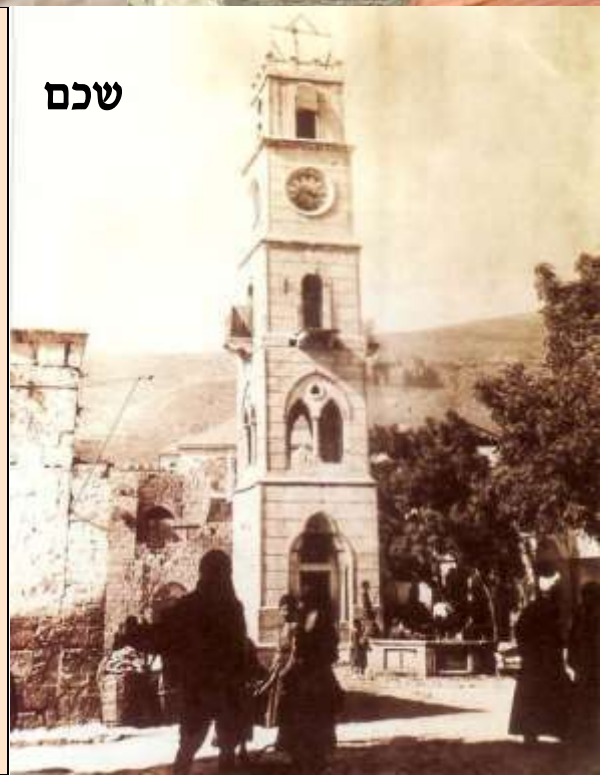

באמצע המאה ה-19 הייתה ירושלים עיר נידחת ומוזנחת, בפאתי האימפריה העותמאנית. החיים התנהלו בה בעצלתיים, המסחר והמלאכה היו מצומצמים ובערבים ירדה על העיר אפלה. כל לילה נסגרו שערי העיר כדי למנוע חדירת שודדים וגנבים בדואים. עוברי אורח שהגיעו לאחר נעילת השערים, נאלצו ללון לפני השער עד למחרת בבוקר. האווירה הקודרת וההזנחה ששררה אז בעיר זועקות מתצלום זה, שנעשה בערך ב-1860, בו נראית הדרך המוליכה בתוך העיר לשער יפו (כיום רחבת עומר אבן אל ח'טאב). משמאל נראה קצה חומת המצודה ולמרגלותיו החפיר והחומה שסגרה עליו.

במהלך המחצית השנייה של המאה ה-19 החלה העיר הרדומה להתעורר. חולשת השלטון העותמאני נתנה למעצמות האירופיות הזדמנות לתקוע יתדות במזרח התיכון. הן אילצו את הסולטן להעניק לאזרחיהן המתגוררים תחת שלטונו "קפיטולציות": זכויות שלא היו לאזרחים העותמאניים. הקונסוליות שפתחו המעצמות בירושלים, הגנו על זכויות אלה ובעיקבות זאת גדל מספר הזרים שהגיעו לעיר. רבים מהבאים היו יהודים, אשר התערו ברובם ב"יישוב הישן", שחי בעיקר על כספי התמיכה (ה"חלוקה"), שנאספו עבורו בריכוזי היהודים במזרח אירופה.

ריבוי התושבים נתן דחיפה גדולה לחיי הכלכלה בעיר, שהפכה עד מהרה למרכז מסחרי ותחבורתי שוקק.

השינוי הכללי נתן את אותותיו ברחבה שלפני שער יפו, שנעשתה גם מרכז מסחרי סואן וגם "תחנה מרכזית" לכירכרות ולמרכבות שיצאו ובאו מבית לחם וחברון ואפילו מיפו, המרוחקת שני ימי נסיעה בעגלה.

צידו הפנימי של שער יפו ב-1880. מבט בוחן ברישום מגלה גמלים עוברים בשער, סככה לממכר ירקות (מימין) ורוכלת מוכרת כלי חרס (משמאל). מעבר לחומת החפיר נראה אוהל בדואי שהוקם ברחבה החיצונית של שער יפו.

תצלום זה של שער יפו, מאמצע המאה ה-19, הוא אחד התצלומים הראשונים שלו. בגלל הרגישות הנמוכה של לוחות הצילום באותם ימים, נדרשה פתיחה ארוכה של הצמצם ולכן אין רואים אנשים בתצלום, אלא רק כתם או שניים שיצרו אנשים בתנועה.

מעל פתח השער קבועה כתובת עותמאנית המהללת את בונה החומה והשער במאה ה-16, הסולטן סולייימאן הראשון, "המפואר". וזאת לשון הכתובת: "בשם אללה הרחמן והרחום, ציווה לבנות חומה ברוכה זו אדוננו הסולטאן הגדול, מלך הטורקים, הערבים והפרסים סולימאן בן סלים חאן. אללה ינציח מלכותו". מעל לקמרון השער בולט "מאשיקולי" – תא שבקרקעיתו פתחים המיועדים ליציקת שמן רותח על אוייב המנסה לפרוץ פנימה.

דלתות שער יפו נעשו מעץ כבד, מצופה בלוחות ברזל כדי שלא יוכלו להציתן. בשער הותקן גם פשפש, שאיפשר לשומרים לפקח היטב על העוברים דרכו.

בימי מתיחות, כמו פרעות תר"פ (בתצלום) נסגר השער הגדול והמעבר התאפשר רק דרך הפשפש.

מבט אל רחוב יפו, מבעד לפשפש הפתוח

השומרים הטורקיים בשער יפו. עד 1860 הם הקפידו על סגירת השער כל ערב ופתיחתו כל בוקר.

המעבר בתוך שער יפו נבנה בכוונה בזווית ישרה, כדי להקשות על פריצת אוייב העירה. אבל הדבר גם מנע תנועת כרכרות. ב-1898 נפרץ "חוסם העורקים" הזה על ידי פירוק חומת החפיר, שמנעה מעבר בין המצודה (מימין בתצלום הימני) לשער יפו (משמאל באותו תצלום) - וסלילת כביש כניסה העירה במקומה. הדבר אומנם נעשה רק על מנת להקל על הקיסר הגרמני וילהלם השני את הכניסה העירה בביקורו בארץ באותה שנה. אולם מחווה זאת לקיסר מאפשרת עד ימינו כניסת רכב לעיר העתיקה, תוך עקיפת המעבר הזוויתי בתוך שער יפו.

מימין: פריצת חומת החפיר (מסומנת בחץ צהוב) בעיצומה.
למעלה: ציור של הקיסר הרכוב על סוסו, אשתו, הנוסעת בכרכרה (מסומנים בחיצים אדומים) ופמלייתם, נכנסים העירה ב-1898.

שער יפו בסוף המאה ה-19. תצלום שחור-לבן שנצבע ביד והודפס בשיטת פוטוכרום בארה"ב.

יום שוק סואן ברחבת שער
יפו, בתחילת המאה ה-20.

כשהתרחבה הפעילות הכלכלית ברחבת שער יפו, היא גלשה לרחוב יפו ועד מהרה החלו להיבנות לאורכו בתים צמודים לחומה, חלקם חנויות ובתי מלאכה וחלקם בתי מגורים.
בתצלום: רחוב יפו בקירבת השער, בסוף המאה ה-19.

עם הזמן כיסו הבתים שניבנו לאורך רחוב יפו, את כל החומה בקטע זה. בתצלום: הרחוב בתחילת המאה ה-20

הרחבה התוססת שלפני שער יפו הייתה
מקום נאות לביטויי נאמנות לשלטון
העותמאני, כמו המיבנה בעל הכיפה שמימין.
זהו רהט (מזרקת שתייה, סביל), שנחנך
ב-1.9.1900, היום בו נפתחו חגיגות חצי
היובל להכתרת הסולטן עבד אל חמיד.

ב-23.7.1904 פירסם העיתון העברי "ההשקפה", שאליעזר בן יהודה הוציא לאור בירושלים, את הידיעה הבאה מאת כתב העיתון, מנדל קרמר:

— הטוכז היותר נדול בעירנו מהעוברים ושבים ומהעגלות הוא
אצל שער יפו, וכדי ליפות את שער העיר נתן הקודה פחת עירנו
ההבדיה שהנו לבנות שמה מנדל יפה וכתת בו שעון נדול עירוני.

לפי ידיעה זאת, מי שיזם את הקמת מגדל השעון לא היתה עיריית ירושלים, אלא המותצרף, מושל ירושלים הטורקי באותה עת. שמו ותוארו המלאים של המושל פורטו בידיעה אחרת באותו עמוד והם:

כבוד השר הנדול עסתכו קזם בי אפנדי פחת עירנו

אף כי בידיעת "ההשקפה" לעיל נאמר שכוונת הפחה הייתה רק לשפר את חזות איזור שער יפו, החליטה העיריה, כנראה, "ללכת עם הזרם" וכמו בערים אחרות ברחבי האימפריה להקדיש את המגדל המתוכנן לסולטן, במלאת 25 שנה לעלותו על כסאו. זאת, למרות ש"חצי היובל" הזה עבר כבר כמה שנים לפני כן.

הקמת המגדל, שהתנשא לגובה 13 מטר מעל לרחבת השער, לא הייתה מיבצע זול. היא עלתה לתושבי ירושלים כ-20,000 פרנק (800 לישט), שהיו סכום נכבד מאוד באותם ימים. הכסף גוייס, כנראה, במיבצע התרמה נרחב בין התושבים, אף שרובם היו אז עניים מרודים.

תיכנון המגדל נמסר לידיו של מהנדס העיר דאז, פסקל אפנדי סארופים. הוא עיצב את המגדל בקו של "בארוק מוסלמי", שהיה תערובת של כמה סגנונות ארכיטקטוניים. במקביל הוזמן בצרפת השעון למגדל, שהיו לו ארבעה "פנים", כדי להראות את השעה לארבע רוחות השמים.

האבנים לבניית המגדל נחצבו במערת צדקיהו. בתצלום: אבני המגדל פזורות לפני פתח המערה, לקראת העברתן לשער יפו. בפינה השמאלית למטה נראים שני סתתים מקציעים את פני האבנים.

בניית המגדל בפועל לא תועדה בתצלומים, פרט, אוליי, לתמונה פגומה זאת, בה נראה מימין (מסומן בחץ) קצהו של מנוף, שייתכן כי נועד להעלאת אבני המגדל אל ראש שער יפו.

עם השלמת התיכנון, הוחל בחציבת האבנים המיועדות לבניין, במערת צדקיהו. הבנייה עצמה החלה ב-25 ביוני 1907. וכך מדווח מנדל קרמר בגליון ה"השקפה" שיצא לאור למחרת:

— אור ליום ה' י"א אייר השמיעו המקלעים הגדולים אשר על ארמון הצבא את קולם להודיע ולבשר כי יום ה' י"א אייר הוא יום מולד של הנביא. וביום הזה אחר חצי היום הונח אבן יסוד להבנין על חומת שער יפו לבנין מגדל נדול ויפה לשעון. מעריכים הוצאות הבנין והשעון לערך עשרים אלף פרנק.

חודש ימים בלבד לאחר מכן, ב-26 ביולי 1907, נכתב ב"השקפה", כי:

— מגדל השעון על חומות העיר נבנה יפה ומהודר מאד, וביום א' כ"ב אלול יום המאושר אשר בו עלה על כסא מלכותו כבוד היד מלכותו השלטאן ירי"ה, תהיה חנוכת הבנין ברוב פאר והדר לכבוד היום המאושר הזה.

טקס חנוכת מגדל השעון, המקושט בדגלי האימפריה העותמאנית, ב-1 בספטמבר 1907.

שרטוטי המגדל המקוריים נעלמו במרוצת השנים, אך די בתצלום המוגדל הזה כדי להבחין במאמץ הרב של הארכיטקט לפאר את המיבנה בפיתוחי אבן רבים, כדי להרשים את כל רואיו. אפילו ה"עלם", הוא העמוד שבראש המגדל, זכה לעיצוב מיוחד ובקצהו נקבע סמל האימפריה העותמאנית – חצי הסהר וכוכב.

כאמור, הראה המגדל את השעה לארבע רוחות השמים. אבל רק שני צדדים הראו את השעה בשיטה האירופית, שהיממה מתחילה בה ב-12 בלילה (שעה 00:00). שני הצדדים האחרים הראו את השעה לפי "השעון הערבי" (או הזמן המקומי, או השעה הזמנית), שבו מתחילה היממה (00:00) בשעת השקיעה הממוצעת, בה מורה השעון האירופי על 18:00.

צידו של השעון שפנה לרחבת עומר אבן אל ח'טאב, הראה את "השעון הערבי". בתצלום משמאל הוא מורה על שעה 4, אך הצל של עוברי האורח מעיד, כי התצלום נעשה ב-10 לפני הצהרים.

עם השלמת הבנייה, נוסף לקו הרקיע של ירושלים מגדל מאבן בהירה, המבהיקה למרחוק (מסומן בחץ).
התצלום נעשה מדרך חברון ב-1910

מגדל השעון (מסומן בחץ) מופיע גם בתצלום אוויר אלכסוני זה, שכיוונו מזרח-מערב. התצלום נעשה ממטוס גרמני שהוטס ע"י לויטננט הולסהאוזן בגובה 1800 מ', ב-2.11.17 (יום הצהרת בלפור) ב-8.45 בבוקר, כחודש לפני כיבוש העיר בידי הבריטים. משמאל – התצלום המלא. למעלה – חלק מהתצלום בהגדלה.

"המראה החדש" של רחבת שער יפו, לאחר הקמת מגדל השעון. הבית בעל הגג המשופע, הנשען על מיבנה השער, הוא בית הדואר העותמאני, שהוקם מעט לפני בניית המגדל על השער. מתוך העיר מציץ קצהו של מלון "גרנד ניו הוטל" ומשמאל לשער נראה קצהו של מלון "פאסט", הראשון משורת המיבנים שהוקמו ברחוב יפו לאורך החומה.

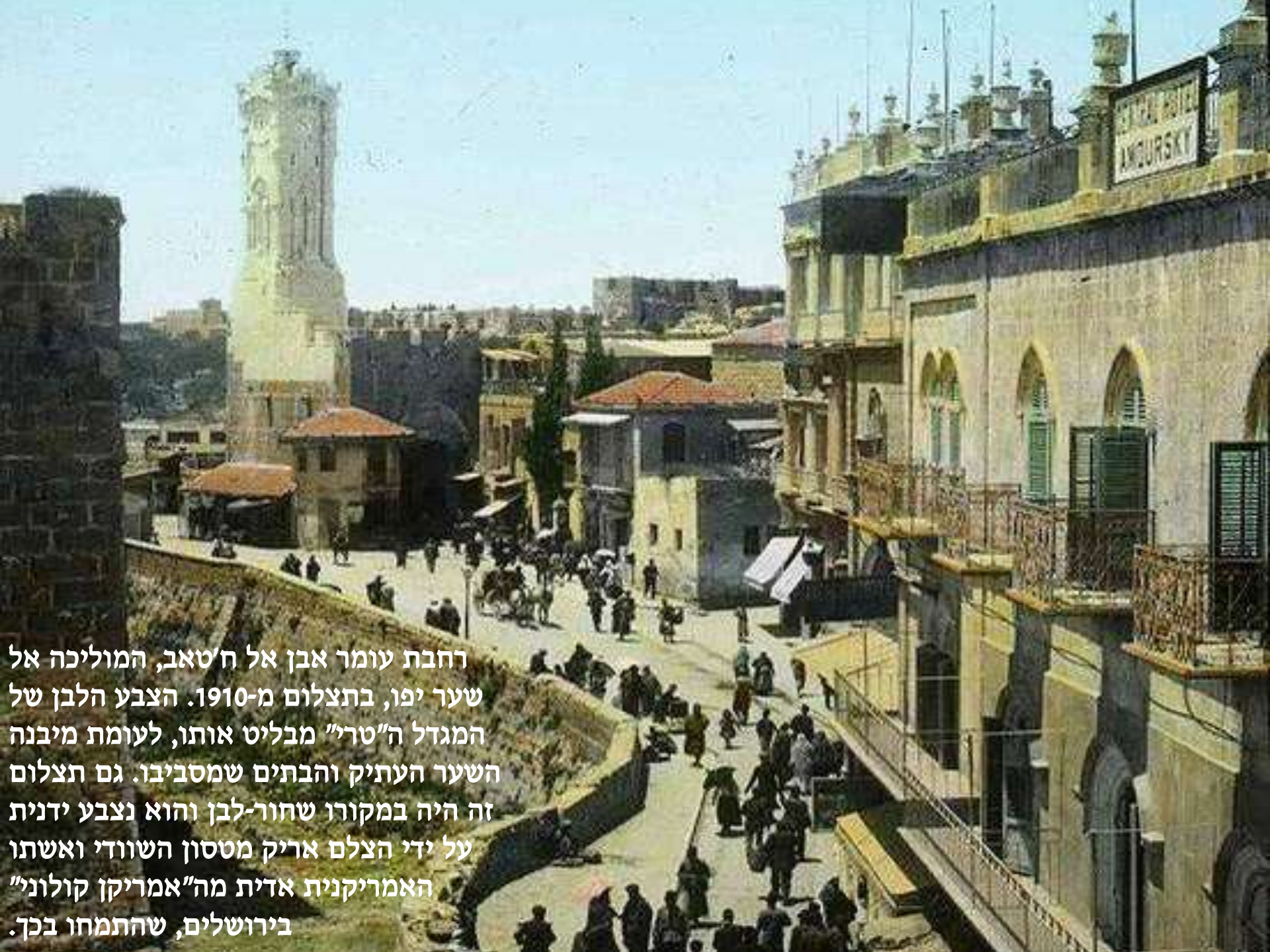

רחבת עומר אבן אל ח'טאב, המוליכה אל שער יפו, בתצלום מ-1910. הצבע הלבן של המגדל ה"טרי" מבליט אותו, לעומת מיבנה השער העתיק והבתים שמסביבו. גם תצלום זה היה במקורו שחור-לבן והוא נצבע ידנית על ידי הצלם אריק מטסון השוודי ואשתו האמריקנית אדית מה"אמריקן קולוני" בירושלים, שהתמחו בכך.

ב-1912 נוסף עוד מגדל לרחבת שער יפו: מיבנה עם צריח (במרכז התצלום), שהיה אולם תצוגה וביתן מכירות של מוצרי בית הספר לאמנויות "בצלאל". המיבנה לא היה מאבן, אלא מעץ מצופה פח.

משמאל: מודעה של ביתן "בצלאל", מהזמנים שבהם ניצב על תילו.

מלחמת העולם הראשונה נתנה את אותותיה גם באירועים שונים שהתרחשו למרגלות המגדל. בתצלום: יחידה צבאית אוסטרית (אוסטריה היתה אז בת ברית של טורקיה), צועדת לתוך העיר העתיקה דרך שער יפו.

גנרל אלנבי נכנס לירושלים ברגל, דרך שער יפו. "השעון הערבי" במגדל שמאחוריו מורה על 7.30, כלומר 1.30 בצהרים לפי השעון האירופי.

אחד האירועים המשמעותיים ביותר בעת החדשה בירושלים, לפני מלחמת העצמאות, התרחש בדצמבר 1917, כאשר הצבא הבריטי כבש את העיר ושם קץ לשלטון העותמאני בה, שנמשך 400 שנה, הצבא הטורקי נסוג מירושלים ב-9 בדצמבר. יומיים לאחר מכן, ב-11 בדצמבר, פסע גנרל אלנבי העירה דרך שער יפו, למרגלות מגדל השעון, ה"מככב" בתצלום האירוע (משמאל).
אלנבי לא רכב על סוסו, אלא הלך ברגל, כאות כבוד לעיר, "שגם ישו נכנס אליה רגלית". אלנבי צעד עד לרחבת מגדל דוד, שם נערך טקס רשמי, בו נקראה לפני הציבור הכרזה על הנהגת משטר צבאי בעיר.
כל תושבי ירושלים, שסבלו בימי המלחמה מרדיפות הטורקים ומרעב, קיבלו בעין יפה את השלטון הבריטי ובעיר נפתחה תקופה חדשה.

"החלפת המשמר" בשער יפו: חיילים בריטיים ניצבים במיסדר בפתח השער, במקום השומרים הטורקיים שפיקחו עליו קודם לכן.

תצלום זה נעשה ביום כניסתו של אלנבי לירושלים בדצמבר 1917.

נוכחות החיילים הבריטיים המנצחים בשער מעיבה, משהו, על איחולי הנצחיות של השלטון העותמאני, בכתובת התשבחות לסולטן סוליימן, המתנוססת מעל לראשיהם...

ב-5.1.1918, פחות מחודש לאחר הכרזת המשטר הצבאי בירושלים, מונה מושל צבאי לעיר. התפקיד הוטל על רונלד סטורס, איש משרד המושבות הבריטי, שישב עד אז בקהיר והיה מעורב בפעילות הדיפלומטית הבריטית הענפה ורצופת התככים ברחבי המזרח התיכון. סטורס קיבל לצורך תפקידו החדש דרגת ייצוג של קולונל.

שנים ספורות לאחר מכן גרם סטורס לכך שמגדל השעון יוסר מעל שער יפו. אולם המשימה הראשונה במעלה שעמדה בפניו עם מינויו הייתה אספקה מיידית של מזון לאוכלוסייה, שרעבה ללחם עוד מימי השלטון הטורקי. הוא גם נדרש להסדיר את הזרמת המים לעיר הצמאה. לאחר שעמד במשימות הללו בהצלחה, פנה לטיפול בנושאים עירוניים אחרים שהטרידו את התושבים. אולם עד מהרה הסתבך סטורס בפקעת היחסים בין יהודים וערבים ואף כי הכחיש נמרצות שהוא מעדיף צד כלשהו, חשדו בו היהודים, שהוא אוהד את הערבים.

רונלד סטורס ב-1918

הלאומנות הערבית גאתה כשהחלו הבריטים ליישם את הצהרת בלפור. בפברואר 1920 יצאו הערבים להפגנה ברחוב יפו (בתצלום, עם מגדל השעון ברקע), נגד העלייה היהודית והמפעל הציוני. היה זה אות מבשר רע...

תהלוכת נבי מוסא שהתקיימה חודשיים לאחר ההפגנה ברחוב יפו, נוצלה על ידי לאומנים ערביים להסתה פרועה נגד היהודים. בעיקבות זאת פרצו משתתפי התהלוכה לרובע היהודי, רצחו שישה יהודים ופצעו עשרות – בעוד הצבא והמשטרה מגלים אוזלת יד. לעומת זאת נעצרו אז זאב ז'בוטינסקי ועוד כעשרים צעירים יהודים, שניסו להגן על יהודי העיר העתיקה והואשמו בכוונה לפגוע בערבים... ראשי היישוב היהודי בארץ הטילו על סטורס את האחריות לתוצאות הקשות של המהומות. לדעתם היה מתפקידו לאבטח את חגיגות נבי מוסא על ידי הצבת משמר צבאי כבד על החוגגים. גם ועדת חקירה בריטית קבעה, כי סטורס נכשל כשהאמין שדי יהיה במשטרה למנוע את ההתפרעויות. רק כשנתיים לאחר מכן, כשנרגעו לזמן מה הרוחות בארץ, שופרו היחסים בין היהודים לסטורס.

מאוחר מידיי: רק לאחר שהפורעים הערבים סיימו את מסע ההרג שלהם ברובע היהודי בפסח תר"פ, הגיע הצבא הבריטי כדי לסייע למשטרה להרגיע את הרוחות. בתצלום: משמר בריטי ממונע, חמוש במקלע לואיס, חוסם את הכניסה לעיר העתיקה ליד שער יפו, אחרי הפרעות.

המאבק המתמיד והמתסכל בין יהודים וערבים לא מנע מסטורס לפעול רבות בתחומים אזרחיים שונים והשפעתו החיובית ניכרת בעיר עד ימינו. כך, למשל, היה זה הוא שקבע, כי כל בית בעיר חייב להיות מצופה באבן – והחלטה זו מייפה את רחובות ירושלים גם כיום. עם זאת, לא נרתע סטורס מהריסה, כאשר חשב שהיא מחוייבת המציאות. המקום הראשון שבו בוצעה הריסה בהוראתו היה כנסיית המולד בבית לחם, שנמצאה גם היא בתחום סמכותו. עוד בימי העותמאנים הוקם בכנסייה, "מסיבות ביטחוניות", קיר שחסם מעיני הנכנסים לאולם המרכזי את מזבח הכנסייה. סטורס חשב שהקיר פוגם באווירת המקום, נתן הוראה להרסו – ומאז 1918 חשוף המזבח לעיני כל הנכנס לאולם.

בתצלומים: למעלה – הקיר לפני הריסתו. למטה – המזבח שנחשף, כשלפניו עדיין מוטלות הריסות הקיר.

מקום נוסף שעורר את "תאוות ההריסה" של סטורס היה רחבת שער יפו והבתים הצמודים לחומה לאורך רחוב יפו. "הקורבן הראשון" ליחס זה היה ביתן "בצלאל", שסולק בקלות מכיוון שהיה בנוי מעץ ופח בלבד. במקביל סולקו מהרחבה הרהט שהוקם בה לרגל מלאת 25 שנה לעליית הסולטן על כסאו ובית הדואר שהיה דבוק למיבנה שער יפו – ואז הגיע תורו של מגדל השעון. סטורס, כבן נאמן לתרבות המערבית, כולל הארכיטקטורה שלה, התייחס אל המגדל כאל "קוץ בעין", בגלל אופי "הבארוק המוסלמי" שלו ומכיוון שלטעמו הוא פגע בקו האופקי "הנקי" של החומה. בזכרונותיו הוא מכנה אותו "המגדל הנפשע" ובהשפעתו הוחלט להרסו עד היסוד.

רשמית, הוחלט על הריסת המגדל על ידי אגודת "למען ירושלים" (Pro Jerusalem), שהוקמה ב-1918 על ידי סטורס עצמו, כדי לסייע לו בניהול העיר. האגודה הייתה מורכבת מנציגי כל התושבים – יהודים, ערבים ונוצרים – וסטורס היה נשיאה.

שיתוף כל העדות בפעילות האגודה קיבל ביטוי בסמלה (משמאל), המכיל בכפיפה אחת את חרמש הסהר המוסלמי, מגן דוד יהודי וצלב נוצרי פרנציסקני.

למעשה, הייתה האגודה מעין ועדת תיכנון בלתי רשמית לעיר. במסגרת זאת היא הזמינה כבר ב-1918 את מהנדס העיר המצרית אלכסנדריה, ויליאם מקליין, להכין תוכנית מיתאר ראשונה לעיר. שנה לאחר מכן הוזמן ע"י האגודה האדריכל פטריק גדס, שהכין על סמך תוכנית מקליין, תוכנית אב מפורטת יותר לבינוי כל העיר.

בזכות כספים שגייס עבורה סטורס, טיפלה האגודה בשיפור פני העיר, בשימור האתרים הארכיאולוגיים שלה, בעידוד אמנות מקומית ומלאכה עממית ובהקמת מוזיאונים וספריות. אבל לאחר שהמימשל הצבאי בירושלים בוטל ב-1920 וסמכויותיו הועברו לעיריית ירושלים, החלה פעילות האגודה להתדלדל. ב-1922 היא חדלה להתקיים, למעשה, אבל לא לפני שהספיקה להחליט – ולבצע – את הריסת מגדל השעון, בהיענות לגחמתו של סטורס בנושא הזה.

אומנם תושבי ירושלים לא קיבלו את ההחלטה הזאת בשוויון נפש, כפי שמדווח ב-5 במרץ 1922 העיתון "דואר היום" (משמאל):

שאלת השעון

לפני זמן מה הודיע השלטון המחוזי שהשעון אשר על שער יפו, יהרס בקרוב ואבניו תמכרנה לכל המרבה במחירן.

הידיעה הזאת עשתה רשם עגום על המושלמים שבעירנו משום שהם אומרים כי השעון נבנה בכספי העם, ולכן הגישו למושל ירושלם מר סטורס מכתב־בקשה שלא להרוס את השעון הזה.

המושל נעתר לבקשתם, ווודיע כי שמר ישמר על המצבה הזאת שהוקמה בכספי העם בין על שער יפו ובין במקום אחר.

ישיבת הועד של פרו־ירושלם

ביום החמשי חיתה ישיבת הועד של חברת פרו־ירושלם, בטשרד השלטון המחוזי.

דנו על דבר שעון־העיר שעל שער יפו, אשר בניגו אינו מתאים כלל לצורה העתיקה של חומת העיר, ומכבר החלט להעתיקו למקום אחר. חיתה הצעה להעתיקו למגרש המרכז־המסחרי, אך בחיות שעוד לא נגשים הסוחרים לבנות את המרכז־המסחרי החלט להעתיקו לתחנת הרכבת, ביגאי שתנהלת התחנה תשתתקב הוצאות הבניי.

אלא שהבטחות לחוד ומציאות לחוד, כפי שמעידה הידיעה שפורסמה ב"דואר היום" ב-9 ביולי 1922 (מימין).

בהקדמה לדו"ח פעילות אגודת "למען ירושלים" בשנים 1920-1922 כותב סטורס בסרקזם: "מגדל השעון, שהוקם על ידי התושבים הנאמנים של ירושלים, בסיגנון שהוא בין המגדלור של אדיסטון (שקרס בזמנו והיה צורך לבנותו מחדש) לבין אנדרטת יובל, לציון יום השנה ה-33 לשלטונו מבשר הטובות של הסולטן המנוח עבד אל חמיד, הוסר פיזית מצידו הצפוני של שער יפו, אותו כיער זמן רב מידיי. עתה מכינים אותו שוב לקראת מילוי הבטחה (שיוצב מחדש, בעיצוב) פחות תוקפני, לאחר שהוסרו ממנו כמה מעיטוריו הפוגעניים, באיזור המרכזי והמתאים של כיכר הדואר".

הבטחתו של סטורס מולאה – אבל לא בדיוק. בזמן פירוק המגדל בשער יפו נפגמו רוב אבניו ואי אפשר היה לבנות בהם את המגדל החלופי. המגדל החדש (בתצלום) עוצב, איפוא, בסיגנון מודרני לחלוטין, ברוח שנות ה-20 ורק מנגנון השעון הישן הותקן בו. אבל המגדל אכן הוקם במה שסטורס מכנה כיכר הדואר, ששמה אז היה "רחבת אלנבי" (כיום כיכר צה"ל). אלא שפרשת המגדל לא תמה בכך. המרכז המסחרי הקטן שבו הוקם המגדל החדש הפך למיטרד תחבורתי וב-1934 פורקו הוא והמגדל ובמקומם נסלל כביש.

ההתמרמרות הציבורית על הריסת מגדל השעון השני קיבלה ביטוי במאמר עוקצני אשר פורסם ב"דבר" ב-28.7.1932. להלן - גירסה מקוצרת שלו:

מעשה במגדל־שעון

מעשה במגדל שעון בירושלים. התורכים בשעתם מצאו שיש צורך להקים מגדל שעון בעיר במקום מרכזי. בחרו לשם כך בשער יפו. בא לירושלים המושל סטורם וירע הדבר בעיניו. „חובב העתיקות" שבו נפגע מכמה דברים בארץ וגם מחילול החומה העתיקה ע"י הקמת מגדל חדש עליה. ומה לא יעשה מושל בכדי להשקים את מצפון החובב שלו? היש ערך לממונם ולעניניהם של הנייטיבס לעומת פיפוק רגש אמנותי עמוס של מושל?

ובמשך זמן קצר חומר מגדל השעון שלא הניח למושל המבולבל לישון במנוחת בלילות, חומת השער העתיקה נשארה שוב ללא פגימה ועל תרחבת הנ"ל הוקם בנין קטן, גם הוא בולו לפי טעמו הפרטי של מר סטורם, ומגדל השעון מצא כאן את מנוחתו.

גם שם מתאים ובאו מצאו למקום, רחבת אלנבי קורא לה, וכשיצא מר סטורם מירושלים ודאי היה לבו סמוך ובטוח שצרקה גדולה עשה עם הולדותיה ועתיקותיה של עיר הקודש בטיעשהו זה.

המגדל האומלל! מנהלי הבנק חבריטי איוו להם למושב את המגרש שבקרבתו, והם סבורים, שהוא מסתיר את פני בניהם, על כן נחרץ דינו למות. אמנם האדם הפשוט שיסתכל במקום הזה לאחר מסרא הרבה האלה יתפלא: הן המגדל עומד בצד ואינו מסתיר כלל את בנין הבנק החשוב, חזית הבנין חדי נראית ובולטת למרי. אולם מנהלי הבנק אינם חושבים כך. להם דרושה יותר תבלטה, בעיניהם מיחר המגדל לגמרי, ואם הצונם הזא — מדוע לא ייעשה?

והענין נמשך כסדרו. התקיימה „התחרות" הקבלנים. הונשו ההצעות. מספרים, שבמחיר כל הבנין המפואר והאבן היחסנית והמסותתה יפה הוצעו.. כמה עשרות אלא"י. אומרים, שהמרבה במחיר, שהיה חמור עמד לקבלה והחוזה, הציע בהמשים לא"י... הכל בנוסה ירושלים. המנגון הטוב משתמר, וחובב עתיקות לא ילין עליו.

בימים הקרובים נהיה וראי עדים למלאכת התריסה בראש חוצות ירושלים.

ושאלה היא: מה יהא עתה גורלו של מגדל השעון, ומתי יתעורר מושל חדש לבקש למענו מקלט, ובמה יעלה אז הענין, בטהדורתו החדשה, לתושבי ירושלים?

י. שובמן

שלא כמו בפירוק המגדל בשער יפו, תועדו בצילום פירוקו של המגדל וסילוקו מרחבת אלנבי (משמאל). העיתון "דואר היום" מסכם זאת ב-9 באוקטובר 1934, במילים הבאות:

הריסת מגדל השעון

הריסת מגדל השעון בעיר הולכת ונשלמת. לפני שש שבע שנים הוקם הבנין הגדול שעלה בסכום של שבעת אלפים לא"י.

הבנין נהרס על ידי קבלן ערבי, לפי התנאי, האבנים וכל החומרים של הבנין עוברים לקבלן. תמורת זאת קבלה העיריה, סכום של עשר לא"י והרס הבנין חנם.

כך הסתיימה פרשת מגדל השעון הירושלמי. כאז גם כיום, מבכים רבים את סילוקו של המיבנה הטורקי המעניין מנוף חומת העיר, אך ורק מחמת ההתנגדות האובססיבית של המושל סטורס לקיומו...

סטורס עצמו כבר לא היה בירושלים בעת פירוק מגדל השעון השני: ב-1926 הוא מונה למושל כללי בקפריסין ועבר לשם. ב-1932 מונה סטורס למושל הכללי של רודזיה הצפונית (כיום זימבאבווה), אך שנתיים לאחר מכן אילצה אותו בריאותו הלקויה לשוב לבריטניה, שם מת בשנת 1955.

השריד היחיד שנותר משני המגדלים היה השעון. בתחילה ניסתה העיריה למכרו למרבה במחיר, כפי שמעידה המודעה משמאל, אשר פורסמה ב-21 במאי 1935 בעיתון האנגלי הירושלמי "פלסטיין פוסט" (כיום "ג'רוזלם פוסט"):

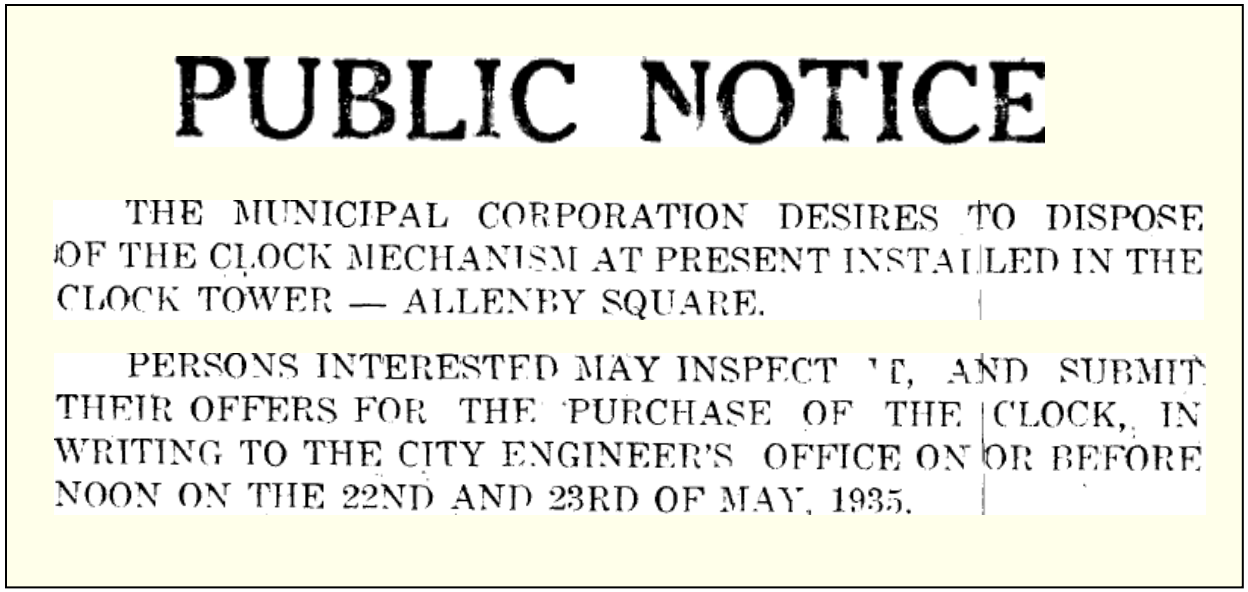

PUBLIC NOTICE

THE MUNICIPAL CORPORATION DESIRES TO DISPOSE OF THE CLOCK MECHANISM AT PRESENT INSTALLED IN THE CLOCK TOWER — ALLENBY SQUARE.

PERSONS INTERESTED MAY INSPECT IT, AND SUBMIT THEIR OFFERS FOR THE PURCHASE OF THE CLOCK, IN WRITING TO THE CITY ENGINEER'S OFFICE ON OR BEFORE NOON ON THE 22ND AND 23RD OF MAY, 1935.

וזה תרגום המודעה לעברית (שלא הופיע בפירסום המקורי):

הודעה לציבור

החברה העירונית (של עיריית ירושלים, שבבעלותה היה מיבנה החנויות והמגדל) מעוניינת להיפטר ממנגנון השעון המותקן כעת במגדל השעון בכיכר אלנבי. המעוניינים יכולים לבדוק אותו ולהגיש בכתב למשרד ההנדסה העירוני את הצעותיהם לקניית השעון, עד או לפני צהרי ה-22 וה-23 במאי 1935.

אולם נראה כי איש לא היה מעוניין בשעון הישן והוא לא נמכר. בעת הריסת המגדל הורד המנגנון מראשו ואוחסן במחסני העיריה, שם נותר כאבן שאין לה הופכין. יש אומרים, כי בסופו של דבר הוחלט להעניק אותו כשי למוזיאון הבריטי. ב-1936 הוא נארז ונשלח לאנגליה באונייה. אולם כיום אין השעון מופיע בקטלוג המצאי של אגף השעונים במוזיאון הבריטי וכנראה שהלך לאיבוד. במקרה הטוב, הוא מוטל למעצבה בפינה נידחת כלשהי במרתפי המוזיאון, מבלי שאיש יידע את עברו הירושלמי העשיר.

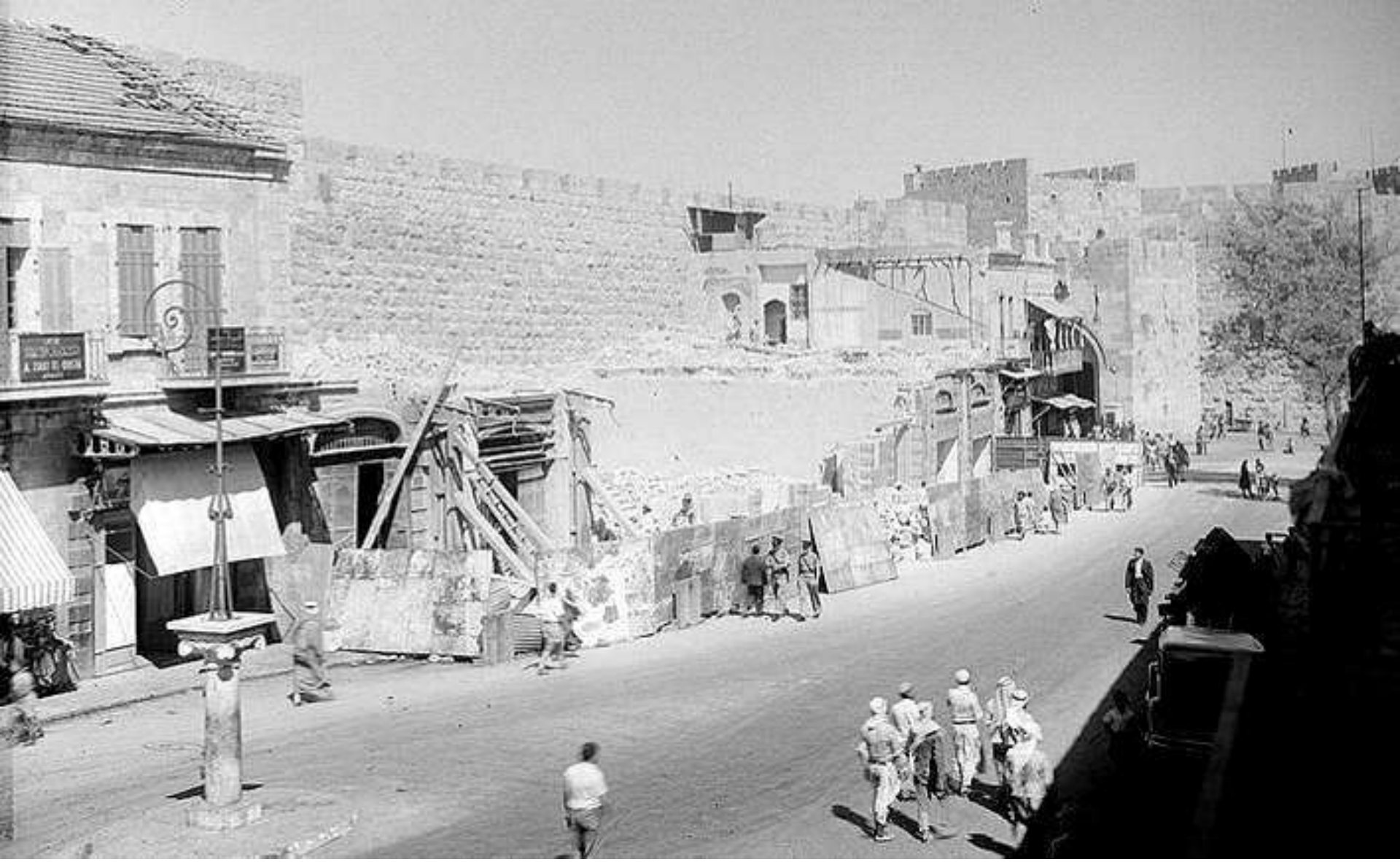

סטורס הותיר אחריו בירושלים חותם עמוק וגם לאחר לכתו, הוסיפה העיריה לפעול בקווים שהוא היתווה בנושאים שונים. אחד מאלה היה חשיפת החומה לאורך רחוב יפו. ב-1944 ניגשה העיריה להשלמת תוכנית זאת והחלה בהריסת בתים צמודים לחומה לאורך הרחוב (בתצלום). אבל המלאכה בוצעה חלקית בלבד ורק חלק קטן מהחומה נחשף.

"נקודת האפס" של ירושלים

בסוף המאה ה-19 קבעה הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל ליד פתח שער יפו נקודת התייחסות למדידותיה. בימי המנדט אומצה "נקודת אפס" זו כנקודת מוצא למדידת מרחקי הערים בארץ מירושלים. הנקודה נקבעה בעמדתו המוגבהת של השוטר שכיוון את התנועה הסואנת ברחבת השער. בתצלום של שוטר התנועה (מימין), מראשית שנות ה-30, לא נראית כל עמדה מוגבהת, אך בתצלום התחתון, שנעשה באמצע שנות ה-30 היא כבר נראית היטב. כך או כך, העמדה נעלמה לחלוטין בתהפוכות שעברו על רחבת השער ברבות הימים.

"התיאודוליט" – סימונה המקובל של הקרן לחקר א"י. כאן – על בית עיריית ירושלים ההיסטורי (לא בשער יפו...).

שוטר מכוון את התנועה ברחבת שער יפו. בתחילת שנות ה-30.

עמדת השוטר המוגבהת, שהייתה "נקודת האפס" בימי המנדט

בתצלום זה, של סיור צבאי בריטי העובר ברחבת שער יפו בתחילת 1948, נקלטה באקראי גם "נקודת האפס" (מסומנת בחץ), עליה ניצבים שני שוטרי תנועה בשרוולים לבנים.

שער יפו וקטע מרחוב יפו הסמוך, שהיו במלחמת העצמאות קו החזית בירושלים, ידעו קרבות עזים אשר הפכו את האיזור לגל הריסות ענק (בתצלום). במשך 19 שנה היה זה שטח הפקר בין ירדן לישראל בעיר.

כששוחררה העיר העתיקה במלחמת ששת הימים, הבין ראש עיריית ירושלים באותה תקופה, טדי קולק, כי נפלה בידיו הזדמנות פז לבצע את החזון של האדריכלים מקליין (תוכנית המיתאר 1918) וגדס (תוכנית המיתאר 1919): חשיפת החומה לעין כל,

סלילתו מחדש של רחוב יפו לאורך החומה בקיץ 1967

כחלק מפארק מרהיב שיינטע למרגלותיה. אך נדמו הדי הקרב, שיגר קולק "אוגדה" של דחפורים אל שטח ההפקר ותוך ימים ספורים הם "גילחו" את כל ההריסות ואת כל שרידי המיבנים הדבוקים אל החומה לאורך רחוב יפו. הרחוב עצמו נסלל מחדש ורצועת הקרקע שנחשפה לאורך החומה הפכה למישטח ירוק בלב העיר.

דחפור מפנה הריסות למרגלות המצודה. תמונה שחזרה לאורך החומה ברחוב יפו במשך כל יולי 1967

שער יפו בימינו

סוף

ליקט, כתב, ערך ועיצב: בני גבירצמן

תודה מיוחדת ליהודה לבנוני על הערותיו ותיקוניו למצגת זאת